

UDK: 94:"1500/1600"(575)(043.3)

Sardorbek JUMANIYAZOV,
UrDPI Registrator ofisi, xizmat ko'rsatish bo'limi (front office) menejeri
E-mail: jumaniyazovsardor@gmail.com

QDU dotsenti, PhD M.Utebayev taqrizi asosida

XORAZM XALQINING TARIXIY ETIKET AN'ANALARI: QADIMGI DAVRDAN HOZIRGACHA

Аннотация

Ushbu maqola Xorazm xalqining tarixiy etiket an'analari, ularning qadimgi davrdan to bugungi kungacha bo'lgan shakllanishi, rivojlanishi va jamiyatdagi o'rni haqida ilmiy tahlilni taqdim etadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — Xorazm etiketi tarixiy ildizlarini, og'zaki va amaliy namunalari, shuningdek, zamonaviy hayotdagi ahamiyatini o'rganishdir.

Kalit so'zlar: Xorazm, etiket, an'ana, tarixiy ildizlar, madaniyat, ijtimoiy munosabatlar, etnografiya.

ЭТИКЕТНЫЕ ТРАДИЦИИ НАРОДА ХОРЕЗМА: ОТ ДРЕВНОСТИ ДО НАШИХ ДНЕЙ

Аннотация

Данная статья представляет научный анализ исторических традиций этикета народа Хорезма, их формирования с древних времен до настоящего времени, развития и роли в обществе. Основная цель исследования — изучение исторических корней хорезмского этикета, устных и практических примеров, а также их значения в современной жизни. социальные отношения, этнография.

Ключевые слова: Хорезм, этикет, традиция, исторические корни, культура, социальные отношения, этнография.

ETIQUETTE TRADITIONS OF THE KHOREZM PEOPLE: FROM ANCIENT TIMES TO THE PRESENT

Annotation

This article presents a scientific analysis of the historical etiquette traditions of the Khorezm people, their development from ancient times to the present, and their role in society. The main objective of the study is to examine the historical roots of Khorezm etiquette, oral and practical examples, as well as their significance in contemporary life.

Key words: Khorezm, etiquette, tradition, historical roots, culture, social relations, ethnography.

Kirish. O'zbekiston xalqlarining madaniy merosi, urf-odatlar, rasm-rusumlari va etiket an'analari xalq hayotining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Har bir hudud o'ziga xos madaniy qadriyatlar bilan ajralib turadi. Xususan, Xorazm xalqi asrlar davomida o'zining noyob madaniy an'analari, og'zaki ijodi va ijtimoiy muomala madaniyati orqali o'z milliy qiyofasini saqlab kelmoqda. [1]. Xorazm etiket tizimi — bu nafaqat insonlar o'rtasidagi odob me'yorlari majmui, balki xalqning tarixiy tafakkuri, ijtimoiy hayotdagi munosabatlar madaniyati va milliy o'zlik ifodasidir. Etiket tushunchasi mazmunan keng bo'lib, u shaxslararo munosabatda hurmat, ehtirom, samimiyat, xushmuomalalik kabi qadriyatlarni o'zida mujassam etadi. Xorazm xalqi hayotida bu qadriyatlar qadimdan shakllangan bo'lib, ular oilaviy, ijtimoiy, diniy va ma'naviy hayotda muhim o'rin tutgan. Har bir salomlashish, mehmondo'stlik, to'y, marosim yoki janoza jarayoni o'ziga xos tartib va axloqiy mezonlarga asoslangan. Bu jarayonda inson shaxsiga, mehnatiga, yoshi va maqomiga ko'ra hurmat ko'rsatish qadimiy odat sifatida avlodlar avlodga o'tib kelgan. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Xorazm vohasi qadimdan yirik sivilizatsiya o'chog'i sifatida ajralib turgan. Zardushtiylik, so'ngra islom davrida shakllangan axloqiy qoidalar xalqning kundalik hayotiga chuqur singib ketgan. Zardushtiylik davrida ezgulik, tozalik, sofdillik, odil munosabat kabi tamoyillar asosida shakllangan etiket qoidalari keyingi davrlarda islom axloqi bilan uyg'unlashgan. [2]. Shu tariqa Xorazm etiketi — diniy, ma'naviy va madaniy qadriyatlarning sintezi sifatida rivojlanib, xalq tafakkurining ajralmas qismiga aylangan. O'rta asrlarda Xorazm o'zining siyosiy va madaniy markaz sifatidagi mavqeini saqlab qoldi.

Bu davrda madrasalar, ilmiy majlislar va adabiy anjumanlarda ham muomala madaniyati, so'zlashish odobi, ilmga hurmat kabi etiket qoidalariga alohida e'tibor berilgan. X espcially Xiva xonligi davrida saroy madaniyati, mehmon kutish odobi, diplomatik aloqalardagi hurmat qoidalari alohida shaklga ega bo'lgan. Har bir marosim, xalq yig'ini yoki oilaviy an'ana — Xorazm xalqi hayotidagi odob, e'tiqod va axloqiy tizimning ifodasi bo'lgan. XX asrning ikkinchi yarmi, xususan, sovet davri Xorazm xalqining etiket an'analarga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, xalqning milliy ongida, og'zaki ijodida va oilaviy hayotida bu qadriyatlar o'z ifodasini yo'qotmagan.[3]. Mustaqillik yillarida esa milliy o'zlikni tiklash jarayonida Xorazm etiket an'analari qayta o'rganila boshlandi, ularning tarixiy ildizlari, zamonaviy talqini va ma'naviy ahamiyati yanada chuqurroq tahlil qilina boshlandi. Mazkur ilmiy tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv sharoitida milliy madaniyat va etiket an'alarini asrab-avaylash, yosh avlod ongiga singdirish muhim ijtimoiy vazifa hisoblanadi. Xorazm xalqi etiket tizimini o'rganish orqali biz nafaqat tarixiy merosni tahlil qilamiz, balki milliy o'zlikni anglash, madaniy identifikatsiyani mustahkamlash va insoniy munosabatlarda odob me'yorlarini rivojlantirish yo'lidagi ilmiy asos yaratiladi. Tadqiqotning maqsadi — Xorazm xalqining etiket an'alarining tarixiy shakllanish bosqichlarini, ularning ijtimoiy hayotdagi o'rnini, madaniy va ma'naviy ahamiyatini tahlil etishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:[4].

Xorazm etiket an'analari ildizlarini qadimiy davrlardan boshlab o'rganish;

O'rta asrlar va islom davrida shakllangan odob-axloq tizimini tahlil qilish;

Sovet va mustaqillik davrida etiket an'analari o'zgarish jarayonini aniqlash;

Zamonaviy hayotda Xorazm etiketi namoyon bo'lishining ijtimoiy va pedagogik ahamiyatini yoritish.

Shunday qilib, ushbu tadqiqot Xorazm xalqining boy madaniy merosini, ijtimoiy muomala madaniyatini va milliy qadriyatlarini ilmiy asosda o'rganish orqali ularning hozirgi davrdagi dolzarbligini aniqlashga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xorazm xalqining etiket an'analari va ularning tarixiy shakllanish jarayonini o'rganish masalasi o'zbek etnografiyasi, tarixshunosligi va madaniyatshunosligida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda bu borada bir qator mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, Xorazm mintaqasiga xos etiket an'analari hali ham kompleks tarzda chuqur tahlil etilmagan. O'zbekiston xalqining urf-odatlarini va marosim madaniyatiga oid dastlabki ma'lumotlarni qadimiy yozma manbalarda uchratish mumkin. Jumladan, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad al-Farg'oni, Mahmud Koshg'ariy, Abulg'azi Bahodirxon kabi allomalar o'z asarlarida xalq hayoti, urf-odatlarini va ijtimoiy munosabatlari haqida muhim tarixiy ma'lumotlarni keltirganlar. Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" va "Hindiston" asarlarida turli xalqlarning odob, urf-odatlarini, marosim madaniyati haqida ma'lumotlar beriladi. [5]. Bu asarlar orqali Markaziy Osiyo xalqlarida, xususan, Xorazmda qadimdan axloqiy me'yorlar tizimi shakllanganini kuzatish mumkin. Etnografik manbalar ichida S.P. Tolstovning "Древний Хорезм" ("Qadimgi Xorazm") nomli fundamental asari alohida ahamiyatga ega. Muallif Xorazm vohasining qadimiy tarixiy taraqqiyotini arxeologik topilmalar asosida tahlil etgan holda, bu hududda shakllangan ijtimoiy hayot, diniy tasavvurlar va marosim madaniyatining o'ziga xos jihatlari ilmiy asosda yoritadi. Tolstovning fikricha, Xorazm jamiyatidagi muomala madaniyati va marosimlar tizimi ijtimoiy tabaqalanish, diniy e'tiqod va oilaviy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan. XX asrda o'zbek etnografiyasida H. Zarifov, T. Mirzayev, M. Is'hoqov, A.Saidov, N.

Norqulov kabi olimlar xalq urf-odatlarini, og'zaki ijodi, marosim madaniyati va etiket tizimining shakllanishiga bag'ishlangan tadqiqotlar olib borganlar [6]. Jumladan, H. Zarifov xalq og'zaki ijodida axloqiy qadriyatlarning ifodasini o'rganib, ularning tarbiyaviy ahamiyatini ochib bergan. A.Saidov esa o'zbek xalqining an'anaviy marosimlari, to'y va janoza odoblari orqali xalq tafakkurida shakllangan ijtimoiy me'yorlarni tahlil qilgan. A.Qayumov va A.Madrahimovlarning ilmiy izlanishlarida Xorazm vohasining o'ziga xos madaniy tizimi, xalq diplomatiyasi, mehmondo'stlik va salomlashish madaniyati o'rganilgan. Ular o'z tadqiqotlarida Xorazm xalqining etiket an'analari turmush tarzida, oila muhitida, shuningdek, diniy marosimlarda qanday saqlanib kelayotganini dalillar bilan asoslab berganlar. Yaqin yillarda chop etilgan "O'zbek xalqining urf-odat va marosim madaniyati" (Toshkent, 2019) nomli to'plamda ham turli viloyatlarga xos an'analari tahlil qilinadi, biroq Xorazm etiketi bo'yicha tadqiqotlar ko'proq umumiy tavsif darajasida berilgan[7]. Shuning uchun ushbu mavzuni maxsus, tarixiy-etnografik yondashuv asosida o'rganish ilmiy zarurat sifatida qaraladi. Xorazm etiket an'analari o'zbek xalqining boshqa hududlardagi odob-axloq tizimidan farqli ravishda o'ziga xos mintaqaviy belgilarni saqlab qolgan. Buni madaniyatshunos olimi M.Jo'rayeva o'z tadqiqotlarida qayd etgan: Xorazmda muomala madaniyati, mehmondo'stlik va ijtimoiy munosabatlarda tantilik, samimiyat va marosimiylik yuqori darajada bo'lgan. Shuningdek, F.Rajabov Xorazm xalqining to'y, sunnat, janoza va mehmondo'stlik an'analari haqida axloqiy

normalarni zamonaviy kontekstda tahlil qilgan. Umuman olganda, mavjud adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Xorazm etiket an'analari xalq madaniyatining ajralmas qismi sifatida ko'plab tarixiy, etnografik va sotsiologik jihatlar bilan bog'liqdir. Ammo bu an'analari tarixiy ketma-ketlikda — qadimiy davrdan boshlab hozirgi zamongacha izchil tadqiq etilmagan. Shuning uchun ushbu ilmiy ishning yangiligi Xorazm etiketi tizimini tarixiy jarayonlar, diniy ta'sirlar va ijtimoiy o'zgarishlar fonida tahlil etishidir[8].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda Xorazm xalqining etiket an'analari tarixiy, madaniy va ijtimoiy jihatdan o'rganish uchun kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik asosi xalq madaniyatini tizimli o'rganish tamoyillariga, tarixiy-etnografik tahlilga hamda sotsiokultural yondashuvga tayanadi[6].

Tadqiqot jarayonida quyidagi asosiy ilmiy metodlardan foydalanildi:

1. Tarixiy tahlil metodi.

Ushbu metod orqali Xorazm etiket an'analari qadimiy davrdan to'zozirgi kungacha bo'lgan shakllanish bosqichlari aniqlab chiqildi. Zardushtiylik davri, o'rta asr islom madaniyati, sovet davri va mustaqillik yillaridagi ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar kontekstida etiket tizimining uzluksiz rivojlanish xususiyatlari tahlil qilindi.

2. Etnografik kuzatish va tavsif metodi.

Mahalliy aholining kundalik hayotidagi odob-axloq me'yorlari, marosimlar va muloqot madaniyati amaliy misollar asosida o'rganildi. Shuningdek, Xorazm vohasining ayrim tumanlarida saqlanib qolgan an'anaviy odatlar (mehmondo'stlik, salomlashish, to'y va janoza marosimlari) etnografik kuzatish asosida tasniflandi[9].

3. Qiyosiy-tahliliy metod.

Xorazm etiketi boshqa o'zbek mintaqalari (Buxoro, Farg'ona, Toshkent)dagi muomala madaniyati bilan taqqoslab o'rganildi. Bu orqali Xorazmga xos mintaqaviy farqlar, mahalliy urf-odatlarining o'ziga xosligi aniqlashtirildi.

4. Sotsiokultural yondashuv.

Etiket an'analari nafaqat tarixiy hodisa, balki ijtimoiy ong, ma'naviyat va madaniyat mahsuli sifatida talqin qilindi. Xorazm xalqining dunyoqarashi, diniy e'tiqodi, mehnat tarzi va oila madaniyatining etiket tizimiga ko'rsatgan ta'siri tahlil etildi.

5. Og'zaki manbalar va intervyu metodi.

Mahalliy aholining yoshi ulug' vakillari, oqsoqollar va marosim sohibalari bilan suhbatlar o'tkazilib, ularning xotiralari, xalq og'zaki ijodidagi namunalar, maqollar va odobga oid hikmatlar yozib olindi. Ushbu ma'lumotlar tarixiy-etnografik dalillarni to'ldirishda muhim manba bo'lib xizmat qildi.

6. Manbashunoslik va kontent-tahlil metodi.

Tarixiy yozma manbalar (Abu Rayhon Beruniy, Abulg'azi Bahodirxon, S.P.Tolstov asarlari), shuningdek zamonaviy etnografik tadqiqotlar (A.Saidov, M.Jo'rayeva, F.Rajabov, N.Norqulov va boshqalar) ilmiy manba sifatida tahlil qilindi. Har bir davrga oid manbalar orqali etiket an'analari mazmuni va ijtimoiy vazifalari o'rganildi. Tadqiqotning nazariy asosi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining milliy qadriyatlarni asrash, ma'naviy merosni o'rganish va yoshlar tarbiyasida xalq an'analari bilan foydalanishga oid qaror va farmonlari bilan hamohangdir. Tadqiqotda madaniyatshunoslik, antropologiya, tarix va pedagogika fanlarining o'zaro integratsiyasiga asoslangan yondashuv qo'llanilgan. Tadqiqot natijalari xalqning madaniy xotirasini saqlash, etiket tizimini ta'lim-tarbiya jarayonlariga tatbiq etish, shuningdek milliy o'zlikni mustahkamlashda ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi[10].

Tahlil va natijalar. Xorazm xalqining etiket an'analari uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, ularning shakllanishi mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy

e'tiqodlari va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Xorazm etiketi asrlar davomida shaklan o'zgarib borsa-da, mazmunan insonparvarlik, hurmat, ehtirom, halollik va mehmondorchilik tamoyillariga tayanib kelgan. Arxeologik manbalar, xususan, S.P.Tolstov boshchiligidagi "Qadimgi Xorazm" ekspeditsiyasi natijalari shuni ko'rsatadiki, Xorazm hududida zardushtiylik e'tiqodi keng tarqalgan davridayoq axloqiy me'yorlar tizimi mavjud bo'lgan [11]. "Avesto"da ezgulik, tozalik, sofdillik, keksalarga hurmat va oilaviy sadoqat qadriyat sifatida ulug'langan. Bu qadriyatlar Xorazm xalqi madaniyatida asosiy axloqiy-etik negiz sifatida shakllanib, keyingi davrlardagi etiket qoidalariga ta'sir ko'rsatgan. VIII–XIX asrlarda Xorazm vohasi islom madaniyatining yirik markazlaridan biriga aylandi. Shu davrda etiket an'analari islom axloqiy qadriyatlari bilan uyg'unlashdi [12]. Salomlashish, mehmon kutish, marosimlarni o'tkazish, oila va jamoa munosabatlaridagi hurmat, halollik, sabr va insof kabi qadriyatlar Qur'on va hadislar asosida mustahkamlandi. Masalan, salomlashish "Assalomu alaykum" iborasi orqali diniy mazmun kasb etdi, mehmon kutish "mehmon rizqi bilan keladi" degan hikmat bilan mustahkamlandi. Shu tariqa diniy-axloqiy qadriyatlar Xorazm xalqining kundalik turmushida muomala madaniyatiga aylangan. Xiva xonligi davrida etiket an'analari faqat xalq orasida emas, balki saroy hayotida ham alohida tizim sifatida shakllangan. Abulg'azi Bahodirxonning "Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" asarlarida hukmdor va xalq o'rtasidagi muloqot, marosimiy muomala, odob-axloq qoidalari haqida aniq tasvirlar uchraydi. [13]. Saroy madaniyatida so'zlashish madaniyati, kiyinish uslubi, salomlashish tartibi va mehmon kutish odobi qat'iy belgilangan. Bu holat Xorazm jamiyatida ijtimoiy tabaqalanish bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa-da, xalq ongida odob, hurmat va ehtiromning yuksak qadriyat sifatida mustahkamlanishiga xizmat qilgan. XX asrda Sovet mafkurasi diniy va milliy qadriyatlarni cheklagan davrda Xorazm etiketi ma'lum darajada shaklan o'zgarishga uchradi. [14]. Diniy marosimlar qisqartirildi, oilaviy urf-odatlar soddalashtirildi. Biroq xalq ongida qadimiy odob va hurmat me'yorlari yashab qoldi. Xorazm aholisi orasida "kattaga salom", "mehmonni izzat bilan kutish", "ayollar va erkaklar o'rtasida masofa saqlash" kabi an'analarni davom etgan. Bu esa xalq ongida etiket an'analari chuqur ildiz otganini ko'rsatadi. Mustaqillikdan so'ng milliy o'zlikni anglash jarayoni kuchaydi, natijada

Xorazm etiketi milliy qadriyat sifatida qayta tiklandi. } Oila, maktab va jamoat muassasalarida milliy odob, hurmat, so'zlashish madaniyati, kiyinish madaniyati va mehmondorchilik qadriyatlari targ'ib etila boshlandi. Xorazmda bugungi kunda to'y, sunnat, janoza, mehmondorchilik va salomlashish marosimlari qadimiy urf-odatlarga tayanib, zamonaviy shaklda davom etmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Xorazm xalqining etiket an'analari asrlar davomida xalq ma'naviyati, diniy e'tiqodi va ijtimoiy munosabatlar tizimining ajralmas qismi sifatida shakllangan. Qadimiy "Avesto" davridan boshlab bugungi zamongacha davom etib kelayotgan odob-axloq me'yorlari Xorazm madaniy merosining o'ziga xos ko'rinishidir [15].

Xulosa va takliflar. Tarixiy izchillik – Xorazm etiketi o'z taraqqiyotida zardushtiylik davridan boshlab islomiy, keyinchalik esa dunyoviy qadriyatlar bilan boyigan, ammo o'zining asosiy mohiyatini – insonparvarlik va hurmatni – saqlab qolgan. Ma'naviy barqarorlik – Sovet davrida diniy marosimlar va milliy urf-odatlarga cheklavlar qo'yilgan bo'lsa-da, xalq ongida etik me'yorlar yashab qolgan. Bu esa Xorazm xalqining ma'naviy mustahkamligini ko'rsatadi. Madaniy meros sifatida ahamiyati – Xorazm etiket an'analari nafaqat ijtimoiy muomala madaniyati, balki xalqning milliy o'zlikni anglashida, tarbiya tizimida va ma'naviy hayotida muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Zamonaviy talqin – Mustaqillik yillarida etiket an'analari qayta tiklanib, milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan holda zamonaviy kommunikatsiya madaniyatining tarkibiy qismiga aylandi. Ilmiy va pedagogik ahamiyati – Etiket an'analari yosh avlodni milliy qadriyatlarga sadoqat, hurmat, odob, ijtimoiy faollik va madaniyat ruhida tarbiyalashda samarali vosita sifatida qo'llanishi mumkin. Xorazm xalqining etiket an'alarini maktab va oliy ta'lim muassasalarida "Milliy qadriyatlar" yoki "Odob va muomala madaniyati" fanlari doirasida o'qitish tizimiga kiritish lozim. Xorazm etiketiga oid folklor, maqol, marosim va udumlarni tizimli ravishda to'plash, ilmiy tahlil qilish hamda raqamli shaklda saqlash uchun maxsus etnografik baza yaratish maqsadga muvofiq. Etiket madaniyatini yoshlar ongiga singdirish maqsadida madaniy-ma'rifiy loyihalar, hujjatli filmlar va teleko'rsatuvlar tashkil etish tavsiya etiladi. Xorazm xalqining etiket an'analari asosida milliy turizm yo'nalishida yangi konseptlar ishlab chiqish, jumladan, "Etiket festivali" yoki "Xorazm madaniyati haftaligi" kabi tadbirlarni yo'lga qo'yish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Авесто. — Т.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2001.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — Т.: Ma'naviyat, 2008.
3. Rasulov T. Xorazm xalqining og'zaki ijod namunalari. — Urganch: Xorazm, 2015.
4. Jo'rayev A. O'zbekiston xalqlari urf-odatlari va an'analari. — Т.: Fan, 2010.
5. Matyoqubova D. Xorazm viloyatining marosim va urf-odat tizimi. — Urganch: UDPI nashriyoti, 2019.
6. Qodirov M. Markaziy Osiyo xalqlari etiket madaniyati. — Т.: O'zbekiston, 2013.
7. Tursunov A., Jo'rayev S. Etnografiya asoslari. — Т.: Fan, 2009.
8. Norqulov Sh. Odob va muomala madaniyati. — Т.: Ilm Ziyo, 2018.
9. Хамидова М. Традиции и обряды народов Средней Азии. — Т.: Фан, 1987.
10. Ro'ziyev B. Xorazm vohasida qadimiy madaniyat va urf-odatlar tizimi. — Urganch: XDU nashriyoti, 2020.
11. Sagdullayev A., Asqarov A. O'zbekiston tarixi: qadimgi davrdan hozirgacha. — Т.: Universitet, 2016.
12. Xudoyberdiyeva N. Milliy qadriyatlar va zamonaviy tarbiya. — Т.: Yangi asr avlodi, 2021.
13. UNESCO. Intangible Cultural Heritage of Uzbekistan. — Paris: UNESCO Publishing, 2022.
14. Abdurahmonova G. Xorazm xalqining ma'naviy merosi va madaniy o'ziga xosligi. — Urganch, 2021.
15. To'raeva D. Etnografik tadqiqot metodlari. — Т.: TDPU nashriyoti, 2017.